

RECENZÍÓ

CHRISTOPHER MCCRUDDEN: *LITIGATING RELIGIONS: AN ESSAY ON HUMAN RIGHTS, COURTS, AND BELIEFS* (OXFORD – NEW YORK: OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2018) XIV + 196 OLDAL

„Ez nem úgy alakult, ahogy vártuk” – ezzel a felütéssel kezdődik Christopher McCrudden *Litigating Religions* (Perre vitt vallások) című könyvének első fejezete. – „Hiszen nekünk azt mondták, hogy a modernizáció előrehaladtával a nyilvános jelentőségű vallásnak nyoma vész, és a társadalmak végül a szekularizmus mellett köteleződnek el” (3. o.). McCrudden problémafelvetése szerint mára nyilvánvalóan tévesnek bizonyult az az elgondolás, hogy a modernizáció egyenes út a szekularizáció irányába, mindazonáltal érzékelhető, hogy a modernitás kontextusában a vallások közéleti továbbélése – vagy éppenséggel újjáéledése – múlni nem akaró feszültségekhez vezet, nem utolsósorban emberi jogi kérdések vonatkozásában: „A vallások problémát jelentenek emberi jogi szempontból, az emberi jogok pedig problémát jelentenek vallási szempontból. És mindkét terület – külön-külön vagy együtt – problémát jelent a bíróságok számára” (3. o.).

A fenti megállapítást illetően nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény, hogy a szerzőnek emberi jogi ügyvédként közvetlen szakmai élményei vannak e téren. McCrudden, aki a belfasti Queen’s Egyetem és a Yale után az Oxfordi Egyetemen tanult jogot, majd ugyanitt professzor is volt, több évtizednyi akadémiai pályafutást követően jutott arra – amint ezt a könyv bevezetőjében is említi –, hogy az emberi jogi kérdések mélyebb megértéséhez tárgyalótermi tapasztalatra van szüksége. A 2000-es évek közepén (az életútra vetítve: ötvenéves kora után) szerezte meg a tárgyalóügyvédi (*barrister*) képesítéshez szükséges gyakorlatot a londoni Blackstone Chambers ügyvédi irodában, és azóta is ezen a cégen keresztül vállal ügyvédi megbízásokat (egyetemi, illetve kutatói pályája folytatása mellett) emberi jogi ügyekben.

A szerző a könyvben példaként felhozott jogesetek közül többen is érintett volt. Beavatkozóként járult hozzá a *Jivraj kontra Hashwani* ügyhöz, azt az érvelést képviselve, amelynek alapján az Egyesült Királyság legfelső bírósága kimondta, hogy a döntőbírói eljárás (az alternatív vitarendezési eljárások egyik, főként üzleti jogvitákban alkalmazott formája) keretében a döntőbírák felhatalmazása nem tekinthető foglalkoztatási jogviszonynak, ennélfogva nem tekinthető foglalkoztatási diszkriminációnak – illetve az adott jogviszonnyal összefüggő, észszerű indokon alapuló, kimenthető megkülönböztetésnek minősül –, ha az alávétési nyilatkozat előírja a döntőbíró vallását.¹ Egy másik, az *R (E) v Governing Body of JFS* ügyben az alperes, egy ortodox zsidó felekezeti kötődésű londoni állami iskola képviselőjében járt el; ebben az esetben a legfelső bíróság arra a döntésre jutott, hogy az iskola által alkal-

¹ *Nurdin Jivraj v. Sadrudin Hashwani* [2011] UKSC 40.

mazott felvételi kritériumok (ki tekinthető zsidónak és ki nem) faji alapú diszkriminációt valósítottak meg.² Az Emberi Jogok Európai Bíróságán (EJEB) Lillian Ladelet képviselte mint kérelmezőt – egy londoni anyakönyvvezetőt, aki elvesztette az állását, mert egy evangéliumi keresztény egyház híveként vallási meggyőződése miatt nem vállalkozott azonos nemű párok élettársi kapcsolatának bejegyzésére –; ezt a kérelmet végül három másik, ugyancsak az Egyesült Királyság elleni kérelemmel összevonva vizsgálta a bíróság, és a Ladele-ügyben nem állapított meg jogsértést.³ McCrudden ügyvédként képviselte a Asher's nevű belfasti pékség tulajdonosait, egy evangéliumi keresztény közösség tagjait, akiket egy melegjogi aktivista szexuális irányultságon és politikai meggyőződésen alapuló diszkrimináció miatt perelt be egy visszautasított tortarendelést követően. Egy rendezvényre szánta a tortát, saját tervezésű díszítéssel: a kompozíció része volt egy melegjogi civil szervezet logója, két karakter a *Szezám utca* című bábfilmsorozatból (Bert és Ernie, akiket a közönség egy része meleg férfpárnak tart), valamint a „Támogasd a melegházasságot!” szlogen. A belfasti járásbíró elmarasztalta a pékséget, a döntést az észak-írországi fellebbviteli bíróság is megerősítette, ám – a könyv kéziratának lezártát követően, 2018 októberében – az Egyesült Királyság legfelső bírósága úgy találta, hogy sem szexuális orientáció, sem politikai meggyőződés alapján nem történt jogellenes megkülönböztetés.⁴ Az ügyben szereplő melegjogi aktivista, Garreth Lee jogi képviselője 2019 augusztusában a médián keresztül jelentette be, hogy az EJEB elé kívánják vinni az ügyet;⁵ ebben a szakaszban értelemszerűen nem a pékség, hanem az Egyesült Királyság áll majd a másik oldalon a kérelem befogadása esetén. (A belfasti „melegtorta-ügy” kapcsán megjegyzendő, hogy Észak-Írországban nem köthetnek házasságot azonos neműek – bár az időközben zajló jogalkotási folyamatokat tekintve reális az esély, hogy 2020 februárjától ez lehetségessé válik –, míg az Egyesült Királyság többi részében igen.)

McCrudden könyvének alcíme „Esszé emberi jogokról, bíróságokról és hitbéli meggyőződésekről”. A szerző időszerűnek tartja az elmélkedést, meglátása szerint ugyanis növekszik a jelentősége az emberi jogi keretezésű „vallási pereskedésnek” (*religious litigation*), és ezzel összefüggésben olyan problémák merülnek fel, amelyek nem tekinthetők egyszerű anomáliáknak.

Hogy mit is ért vallási perek alatt, azt a szerző a könyv első, a kontextust bemutató részének elején igyekszik tisztázni. Általában azokat az eseteket sorolják ide, amelyekben a vallásgyakorlás szabadságával és/vagy a vallási alapú diszkrimináció tilalmával kapcsolatos kérdések merülnek fel, ő azonban egy harmadik problémakört is számon tart: bizonyos esetekben egy „vallásos álláspont” legitimitásának megítélése a tét – olyan témák kapcsán, mint például a melegházasság vagy az abortusz –, és ezek jellemzően a szólásszabadsághoz vagy a magánszféra védelmé-

² *R(E) v. Governing Body of JFS* [2009] UKSC 15.

³ *Eweida and Others v. the United Kingdom*, nos. 48420/10, 59842/10, 51671/10 and 36516/10, ECHR 2013-I.

⁴ *Lee v. Ashers Baking Company Ltd and others* [2018] UKSC 49.

⁵ Allan PRESTON: „Ashers gay cake case goes to the European court” *Belfast Telegraph* 2019. augusztus 15., bit.ly/351wGiV.

hez kapcsolódó ügyként kereteződnek. Ami pedig az emberi jogi védelmi rendszer és a szervezett vallások között tapasztalható feszültségek és konfliktusok okait illeti, ideológiai és intézményi jellegűeket egyaránt fellelhetőnek tart.

A tágan értelmezett ideológiai okok körében három tényezőt tekint kulcsfontosságúnak: az emberi jogi doktrínán belüli változásokat (az egyenlőséget illetően az anti-esszencialista, például a nemet és a fajt társadalmi konstrukciónak tekintő megközelítés, valamint az egyén- és autonómiaközpontúság előtérbe kerülését), a vallási doktrínák belső változásait (esetenként a fundamentalista irányzatok megerősödését), továbbá azt, hogy bizonyos vallási ügyek fokozott geopolitikai jelentőséghez jutottak – mindezek kontextusának pedig fontos eleme a vallási helyzet szempontjából eltérő országok közötti migráció. Az ideológiai jellegű feszültségek bemutatása mellett a szerző nem mulasztja el megemlíteni, hogy bizonyos mértékű átfedés is tapasztalható, illetve összhang van kialakulóban egyes vallások nézetrendszere és az emberi jogi normák között. Ilyen jellegű közeledésre – vagy legalábbis konvergenciára – a római katolikus egyház emberi jogokhoz való viszonyának alakulását hozza fel példaként, áttekintve ennek mérőföldköveit (különös tekintettel a második vatikáni zsinatra), az egyes pápák vonatkozó megnyilvánulásait, az egyházi álláspontot rögzítő dokumentumokat. A szerző a könyv előszavában reflektál arra, hogy miért fordít kiemelt figyelmet a katolicizmusra: túl azon, hogy a katolikus egyház szerepét globális szinten fontosnak tartja, személyes háttere és kapcsolatrendszere révén ennek a vallásnak a nézetrendszerében mozog a legotthonosabban. (Megemlíthető, hogy McCrudden a melegházasság angliai és walesi bevezetésére irányuló jogalkotási folyamat során, 2012–2013 folyamán Anglia és Wales katolikus püspöki konferenciájának jogi tanácsadója volt.)

A vallási vonatkozású perek jelentőségének növekedése a szerző szerint intézményi jellegű változásokkal is összefüggésbe hozható, amelyek közül többet is kiemel. Fontos fejleménynek tartja a releváns bíróságok hozzáférhetőbbé válását (európai kontextusban különösen jelentős az EJEB létrehozása), valamint a civil szervezetek (*non-governmental organizations*, NGO) politikai szerepének erősödését, tekintettel például arra a legitimáló hatásra, amelyet a konzultatív státusz lehetősége jelent az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsában (ECOSOC). Felhívja a figyelmet továbbá a vallási civil szervezetek (*faith-based organizations*, FBO) jelentőségére – nemcsak egy-egy országon belül, de transznacionális szinten is – az érdekvérvényesítés és a pereskedés terén. Az FBO-k kapcsán mutatja be a „klikkesedés” jelenségét egyes vallásokon, illetve azok holdudvarán belül, valamint ebből fakadóan azt a problémát, amikor az állam képviseletében eljáróknak arról kell dönteniük, hogy egy vallási vonatkozású kérdésben melyik irányzatnak vagy csoportnak az álláspontját vegyék figyelembe. Az önmeghatározásuk szerint egy bizonyos valláshoz kötődő szervezetek egymástól lényegesen eltérő nézeteket vallhatnak, sőt a domináns egyházi állásponttal is ellentmondásba kerülhetnek; ez utóbbi jelenség illusztrálására említi a *Catholics for Choice* (Választáspárti Katolikusok) elnevezésű, Washingtonban működő lobbiszervezetet, amely azt az álláspontot képviseli, hogy a fogamzásgátlásról vagy a terhességmegszakításról való döntés a nők morális kompetenciájába tartozik.

Miután a könyv első része azt volt hivatott bemutatni, hogy „miért és hogyan jutnak el a bíróságokig a peresíthető vallási ügyek”, a második rész arról szól, hogy „mi történik akkor, amikor ezek az ügyek bíróságra kerülnek” (63. o.). A szerző három fő problémát azonosít, amelyekkel a bíróságoknak szembe kell nézniük; ezekre „teleológiai”, „episztemológiai” és „ontológiai” problémaként utal.

Teleológiai probléma alatt azt a kérdést érti, hogy mi az emberi jogi védelem biztosításának célja. A vallási vonatkozású ügyekben többféle igény merülhet fel, amint azt a vallási pereskedés definíciójánál már láttuk: vannak, amelyekben a vallási alapú diszkrimináció kérdésén van a hangsúly, más ügyekben pedig a vallásszabadság elve kerül a középpontba (a szerző a vallásszabadság körébe sorolja a szabad vallásgyakorlástól a vallási alapú állásponthoz való ragaszkodás kérdését is). McCrudden először is leszögezi: „Nincs valódi konszenzus sem a vallásszabadságot, sem a vallási alapú diszkriminációt illetően a tekintetben, hogy mi is a vonatkozó rendelkezések célja. Védelmet nyújtani a sérülékeny helyzetűeknek? Polgárháborút megelőzni? A kisebbségvédelem eszköztárába tartoznak? Vagy van valami olyasmi a vallás természetében, amitől ezek *sui generis* rendelkezéseknek tekinthetők?” A kétféle igény – a vallásszabadság és a (vallási alapú) diszkriminációtól való mentesség – közötti viszony érzékeltetésére a szerző meglehetősen meglepő analógiát használ: a melegjogi követelések történetét idézi fel. Ennek idején stratégiai dilemmaként merült fel, hogy a privát szféra tiszteltetését vagy a társadalmi egyenlőséget követelje-e a mozgalom, és az első időszakban hatékonyan bizonyult az előbbinek a követelése. Ez a homoszexuális nemi aktus dekriminalizálását (a „szodómiára” vonatkozó rendelkezések hatályon kívül helyezését) jelentette, vagyis annak elérését, hogy a privát szféra területén – a hálószobában – ne legyen keresnivalója a jognak. Ennek a megközelítésnek azonban rövidesen megmutatkoztak a korlátai, és ezt követően az aktivisták a társadalmi egyenlőség követelését helyezték a középpontba, azzal a céllal, hogy csökkenjenek a meleg hátrányai az élet különböző területein, és a homoszexualitás mint életforma/státusz (nem csak mint szexuális gyakorlat) védelmet kapjon a társadalomban. McCrudden szerint ezek a tanulságok alkalmazhatók a vallási vonatkozású ügyekben felmerülő dilemmára is, vagyis arra, hogy a vallásszabadság vagy a vallási alapú diszkriminációtól való mentesség követelése-e a hatékonyabb. A melegjogi analógia alapján az utóbbi komplexebb hatású lehet, hiszen nemcsak a (privát szférához tartozó) vallásos megnyilvánulások, hanem a vallásosság mint státusz védelmét is célozza az élet különböző területein.

Episztemológiai problémaként ehelyütt arra a kérdésre utal a szerző, hogy megérthetünk-e egy olyan normarendszert, amely nem a sajátunk. A jelen kontextusban ez a kérdés akkor jelentkezik, amikor a bírónak (akik számára a jog jelenti a saját normarendszert) vallási kérdésekben kell – vagy kellene – dönteniük. A bíróságok egyik stratégiája a kérdés valamilyen módon való megkerülése. Az EJEB bizonyos esetekben az államok mérlegelési szabadsága (*margin of appreciation*) körébe tartozónak ítélte az ilyen kérdéseket; ez a megoldás egyes esetekben ked-

vezett a „vallásos” álláspontnak (a Lautsi-ügyben⁶ például Olaszország mérlegelési jogkörébe tartozónak ítélte az EJEB azt a kérdést, hogy állami iskolákban lehet-e feszület a falon), máskor (mint például a már említett Ladele-ügyben) viszont nem. Amennyiben egy bíróság állásfoglalásra vállalkozik egy vallási kérdésben, adott esetben arról is döntenie kell, hogy a vallást „kollektív vállalkozásnak” tekinti-e, vagy inkább személyes hitrendszernek. Az előbbi megközelítés alkalmazása független szakértők bevonását teheti szükségessé, ami további kérdésekhez és vitákhoz vezethet (hogy például mi számít az adott vallás szempontjából releváns forrásnak, vagy hogy többféle teológiai értelmezés esetén melyik a mérvadó). Az utóbbi megközelítés (melynek alkalmazására a szerző a kanadai legfelső bíróság esetjogában lát példákat) „az egyéni szinten megélt vallás »autenticitását« hangsúlyozza; a szubjektív, egyéni hit értelmére és jelentőségére összpontosítva az adott személy szempontjából” (95. o.).

A harmadik jelentős problémakört ontológiaiainak nevezi a szerző – hozzátéve, hogy antropológiaiainak is nevezhetné, hiszen arról van szó, hogy mit értünk ember alatt. A vallás és az emberi jogok közötti viszony vizsgálatakor először is azért van szükség ennek a kérdésnek a felvetésére, „hogy tartalmat adjunk az »ember«-nek az »emberi jogok« kifejezésben” (101. o.). Például az élethez való joggal kapcsolatos viták – amikor magzatokról vagy tartósan vegetatív állapotban lévő betegekről van szó – arról is szólnak, hogy kit tekintünk embernek. Ez határozza meg azt is, hogy mit értünk emberi méltóság alatt. A felfogásbeli különbségek vizsgálata azért lényeges, mert az emberi méltóság, amelyet az emberi jogok alapjának tartanak, vallási fogalomként is megjelenhet. A történeti háttérrel illetően a szerző Michael Rosent idézi,⁷ aki szerint a keresztény hagyományok és Immanuel Kant filozófiai öröksége együttes hatására vált az emberi méltóság fogalma a kialakulóban lévő emberi jogi védelmi rendszer alapjává a második világháború utáni időszakban. A fogalom e formáját az ember elidegeníthetetlen, emberi mivoltából fakadó önértéke határozza meg. A szerző tapasztalatai szerint az emberi jogi ügyekben eljáró bíróságok gyakran használják ugyan az emberi méltóság retorikáját, de ritkán térnek ki rá, hogy mit is értenek alatta (arra pedig sosem reflektálnak, hogy az általuk használt fogalom milyen viszonyban áll az emberi méltóságra vonatkozó vallási felfogásokkal). Azon esetekben alapján, amikor a jogalkalmazók vállalkoznak a fogalom értelmezésére, eltolódás érzékelhető: az emberi mivolt tiszteletének helyét az egyén autonómiájának tisztelete veszi át, ezzel összefüggésben pedig a szekuláris emberi jogi érvelésben az emberi méltóság fogalma egyre inkább eggyé válik a tisztelettel bánásmódra való jogosultsággal (ezt illetően McCrudden azt az aggályt idézi, mely szerint ez a tisztelet fogalmának inflációjához vezethet, illetve olyan kultúra kialakulásához, amelyben az emberek könnyen megsértődnek).

Az ontológiai probléma körébe sorolja a szerző azt a kérdést is, hogy az emberről alkotott felfogásunkban van-e szerepe a vallásnak, s ha igen, az miben áll. A vallási vonatkozású emberi jogi ügyekben eljáró bíróságok felfogása ugyanis érdemben

⁶ *Lautsi and Others v. Italy*, no. 30814/06, ECHR 2011.

⁷ Michael ROSEN: *Dignity: Its History and Meaning* (Cambridge: Harvard University Press 2012).

befolyásolhatja az arányossági mérlegelést: „minél nagyobb fontosságot tulajdonít a bíróság a vallásnak [...] annál nehezebb lesz a vallási jogokat korlátozók számára az, hogy igazolhatónak állítsák be a jogkorlátozást” (120. o.).

A kontextus és a problémák után a könyv harmadik része a „hogyan tovább?” kérdésre keres különböző szempontú válaszokat. „Az emberi jogok elméletének alapjai” című fejezetben a szerző felveti, hogy „a vallás és az emberi jogok közötti viszony feszültségét legalábbis részben az magyarázza, hogy az itt jelentkező konfliktusok olyan alapvető (és mind ez idáig megválaszolatlan) kérdésekkel függnek össze, amelyek az egész emberi jogi projekt szívéig hatolnak” (126. o.). A szerző hangsúlyosan utal arra – eltekintve a vita részletesebb bemutatásától⁸ –, hogy az emberi jogok manapság vitatottabbak, mint valaha (az emberi jogi védelmi rendszer expanziójával egyre vitatottabbakká válnak). Azt is világossá teszi ugyanakkor, hogy a maga részéről nem találja reménytelennek az emberi jogi projektet. A megoldás kulcsát – a vallási vonatkozású ügyek tekintetében is – szerinte az emberi jogi gyakorlatból táplálkozó, „gyakorlatfüggő” (*practice dependent*) elmélet, illetve annak továbbfejlesztése jelentené (szemben az *a priori* érvelésre épülő, „ortodox” emberi jogi elmélettel). Mindazonáltal a könyvnek ebben a fejezetében a szerző tesz egy erős kijelentést is, amely főként abból a nézőpontból tekintve tűnik felforgatónak, hogy a szerző élete nagy részében az emberi jogok elméletével és gyakorlatával foglalkozott: „Az emberi méltóság, amelyet általános igazoló célként azonosítottam, minden gyengesége ellenére normatív alapot nyújt az egész emberi jogi rendszer számára. Figyeljék meg, hogy különbséget teszek emberi méltóság és emberi jogok között. [...] az emberi jogokra úgy kell tekinteni, mint az emberi méltóság keresésére irányuló stratégiára. Az emberi méltóság keresésének nem az emberi jogok jelentik az egyetlen módját.”

A könyv utolsó két fejezetében a szerző konstruktív javaslatokat oszt meg. Először a vallási vonatkozású ügyekkel foglalkozó bíróságokat szólítja meg; legfőképpen azt látja szükségesnek, hogy érdemi dialógus induljon. E gondolatnak a felvezetéséhez idéz egy esszéből, amelynek címe „Emberi jogok mint bálványimádat”, szerzője pedig az a Michael Ignatieff, aki Magyarországon a Közép-európai Egyetem (CEU) rektoraként lett szélesebb körben ismert: „Fel kell hagynunk azzal, hogy az emberi jogokra ütőkártyákként gondoljunk; el kell kezdenünk úgy gondolni az emberi jogokra, mint a deliberáció alapjául szolgáló nyelvre.”⁹ Az érdemi dialógus kibontakozása érdekében McCrudden szerint komolyabban kell venni néhány fogalmat: a pluralizmust (ami a vallások kollektív aspektusának fokozottabb elismerését jelentené), a szekularitást (ami a szerző értelmezésében elérendő állapot a vallások és az állam viszonyát tekintve, és nem tévesztendő össze a szekularizmussal, ami a vallástalanság államvallássá téételét jelenti), valamint az akkomodációt (vagyis a vallási igényekhez való észszerű alkalmazkodást). Mindezek mellé az emberi autonómia szűk, individualista értelmezésének előtérbe helyezése helyett a relationalitás

⁸ Ennek a vitának az aktuális állásáról magyarul lásd SÁROSI Péter: „Ment-e előbb a világ az emberi jogok által? Vita az emberi jogok legitimitásáról és eredményességéről a 21. század második évtizedében” *Fundamentum* 2019/1, 189–199, bit.ly/36n3jbl.

⁹ Michael IGNATIEFF: „Human Rights as Politics and Idolatry” in Amy GUTMAN (szerk.): *Human Rights as Politics and Idolatry* (Princeton: Princeton University Press 2001) 53–98, 95.

(az „egymáshoz kapcsoltság”) fokozottabb figyelembevételét javasolja – általában az emberi jogok terén, valamint kifejezetten a vallásszabadság emberi jogi értelmezésének során.

A legutolsó fejezetben szereplő ajánlások címzettjei a szervezett vallások, illetve ezek képviselői. A fókuszban a katolikus egyház és a katolicizmus áll. A fejezet diskurzuselemzéssel indul: a szerző XVI. Benedek pápa vonatkozó, az emberi jogokkal, az egyház és a szekuláris társadalom közötti párbeszéddel kapcsolatos megnyilvánulásait tekinti át és elemzi. A vallási szereplőknek szóló ajánlások kulcsfogalma a tradíció, a fő üzenet pedig az, hogy az érdemi dialógus érdekében a tradíció fogalmát több szempontból is újra kell értelmezni: „Először is, a tradíciót nem annyira a múlt visszatükröződéseként, mint inkább a jelen megértésének egy módjaként kellene látni” (156. o.); „a tradíció nem tekintendő statikusnak, hanem minduntalan változóznak”; „a tradíciót egyfajta racionalitásnak, nem pedig irracionálisnak kellene tartani”; „a tradíció tényleges tartalma helyett a tradícióra mint átadási mint aktusra kellene fordítani a figyelmet” (157. o.).

A könyvet egy „bibliográfiai esszé” zárja: a szerző az érvelés „hozzáférhetőbbé tétele” érdekében – formabontó módon – ebben az elkülönített részben mutatja be forrásait jól azonosíthatóan és pontosan. Kétségtelenül ez a megoldás is hozzájárul ahhoz, hogy a mű könnyen olvasható legyen. Továbbá, amint az a feltüntetett forrásokból látszik, a könyv mintegy szintetizálja a szerző számos, az utóbbi évtizedben megjelent művét az emberi méltóság, a (nemzetközi) emberi jogi rendszer, valamint a vallás és az emberi jogok viszonya témájában. Egy mondat erejéig tréfásra fordítva a szót: ha az internetes bulvármédiában ismertetés jelenne meg a könyvről, a szerkesztő azt a címet adhatná, hogy „Ha mostanában csak egy művet olvas el Christopher McCruddenről, ez legyen az!”

Addig is, amíg az érdeklődők alkalmat találnak a könyv elolvasására, az interneten keresztül ingyenesen megtekinthetik a videófelvételeket azokról az előadásokról, amelyek a könyv előzményét jelentik.¹⁰ McCrudden 2015 tavaszán az olaszországi Macerata városában működő (1290-ben alapított) állami egyetemen tartott előadássorozatot az évenként megrendezett Alberico Gentili Lectures meghívottjaként. (Amint a bevezető részben elmondja, a témaválasztás tisztelgés Alberico Gentili, a nemzetközi jog egyik alapítójának tartott jogtudós előtt, aki a XVI. században protestáns vallása miatt Itáliából Angliába menekült, ott az Oxfordi Egyetem professzora lett, és jogi praxist is folytatott a londoni Gray’s Inn jogáskollégium tagjaként – érdekesség, hogy e két utóbbi elem közös Gentili és McCrudden életrajzában.)

A fegyelmezetten strukturált és tartalmas előadásokat már csak azért is érdemes megnézni, mert a mondanivalót időnként szórakoztató anekdotákkal hozza közelebb a hallgatósághoz az előadó; továbbá néhány ponton elhangzanak olyan gondolatok és utalások, amelyek a könyvben nem jelennek meg. Explicit módon említést kap például a nemzetközi emberi jogi rendszer egyik kritikusa, Samuel Moyn, illet-

¹⁰ Christopher McCrudden: „Litigating Religions – Alberico Gentili Lectures 2015” *UNIMCWebTV* (közzétéve: 2015. május 11.): „First Lecture: Human Rights”, bit.ly/2PyKZqb, „Second Lecture: Religion and Faith”, bit.ly/2qZHAXz, „Third Lecture: Pluralism”: bit.ly/2Nm82Sy.

ve „Az utolsó utópia: emberi jogok a történelemben” című könyve.¹¹ Érdekes mellékzála a gondolatmenetnek, amikor az előadó felveti, hogy az egyes vallások között – még a keresztény vallásokon belül is – jelentős különbségek lehetnek a tekintetben, hogy gyakorolhatók-e a privát szféra területére szorítkozva (a protestáns vallások esetében ez könnyebben elképzelhető). Az előadásokhoz kapcsolódó, tág időkeretek között lebonyolított viták is figyelemre érdemesek: a láthatóan sokszínű hallgatóságtól érkező kérdések révén napirendre kerültek egyes résztémák tágabb globális összefüggései is; például az emberi jogok filozófiai alapjai kapcsán a Dél-afrikai Köztársaság alapításakor fontos szerephez jutó, az emberiségre vonatkozó eszme, az „ubuntu”. Az utolsó beszélgetést különösen megkapó rész zárja: a házigazda unszolására az előadó megvilágítja személyes háttérének azon vonatkozásait, amelyek a pályája, a szakmai érdeklődése alakításában szerepet játszottak. Az életút-ról szóló narratíva, amely tömörített formában helyet kapott a könyv előszavában, egyben történelmi lecke is: az előadó/szerző ugyanis Belfastban nőtt fel, itt kezdte meg egyetemi tanulmányait az 1970-es évek elején, amikor a vallásilag megosztott Észak-Írországból a függetlenség kérdése kapcsán polgárháborús helyzet alakult ki, évtizedekkel később pedig ugyanoda tért vissza.

Balogh Lídia*

FODOR LÁSZLÓ: A FALU FÜSTJE. A TELEPÜLÉSI ÖNKORMÁNYZATOK ÉS A KÖRNYEZET VÉDELME A 21. SZÁZAD ELEJI MAGYARORSZÁGON (BUDAPEST: GONDOLAT 2019) 480 OLDAL

Fodor Lászlónak, a Debreceni Egyetem professzorának a könyve a települési önkormányzatok fenntarthatósági lépéseire fókuszáló hiánypótló környezetjogi munka. A kötet a szerző által vezetett kutatócsoport többéves kutatási projektje keretében készült el 2019 folyamán. A környezetjogi kötelezettségek települési szintű végrehajtásáról nagyon kevés tudományos mű született eddig, noha a környezet-tudatos, klímaszempontú helyi szintű aktivitás léte már régóta jól kitapintható. Ezt a sajnálatos hiányt hivatott pótolni a monográfia. Fodor könyve rendkívül gondolatgazdag, voltaképpen a fenntarthatóság nehezen talált (és talán igazán soha fel nem fedezett) fogalmát holisztikusan közelíti meg, szinte minden közigazgatási szint vonatkozásában, leginkább természetesen a települési szintre fókuszálva. Ahogyan az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága 1987-es, Közös jövőnk című jelentéséből megismerhetjük, a fenntartható fejlődés egy olyan (gazdasági, társadalmi) fejlődés, amely „kielégíti a jelen szükségleteit anélkül, hogy csökkentené a jövőndő

¹¹ Samuel Moyn: *The Last Utopia: Human Rights in History* (Cambridge: Harvard University Press 2010).

* Tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4. E-mail: balogh.lidia@tk.mta.hu.

generációk képességét, hogy kielégítsék a saját szükségleteiket.¹ A gazdasági és az ökológiai szempontok kölcsönös figyelembevételét garantálni kívánó elv kálváriája talán közismert. 1992-től több világkonferencián, találkozáson próbálták az állami vezetők és/vagy tudós szakemberek megtölteni az elvet valódi tartalommal. De ezek csak messzebb vitték a nemzetközi közösséget a remélni vágyott megoldástól, egy egységes értelmezési alaptól. Az elvnek ma már társadalmi, gazdasági (ökonómiai) és környezeti (ökológiai) vetülete, pillére is létezik, azonban az államok szintjén az elv megvalósítása jelentős különbségeket mutat.²

Az olvasó a könyv elolvasása után a fenntarthatóság jelentéséhez bizonyosan közelebb kerül, azonban a munka igazi erénye, hogy a települési környezetvédelem minden dilemmájáról, nehézségéről, de egyben korlátozott lehetőségeiről is pontos és teljes képet mutat. A mégoly gyorsan változó (települési) önkormányzati hatáskörök ismeretében is időtállóak a gondolatai, lévén a helyi cselekvési szint és a környezeti kihívások kapcsolatairól rendkívül fontos alapinformációkat közöl. Ugyanakkor például a kérdőíves felmérésben már sokkal inkább az aktuális, jogszabályi és hatásköri, ezáltal pedig közhatalmi és feladatellátási változások települési önkormányzati szintre lecsapódó – rendszerint negatív – környezetvédelmi következményei kerülnek előtérbe, nem kizárólag a kérdésekben, hanem a megfogalmazott válaszokban és ezek kiértékelésében.

A könyv öt érdemi részre tagolódik: 1. elméleti megalapozás, 2. az önkormányzatok környezetpolitikai-környezetjogi kapcsolatrendszere, 3. a helyi környezetpolitika eszköztára, 4. a levegővédelmi aspektusok, valamint 5. környezetpolitikai, környezetjogi értékelések.

A kötet igazi erénye a helyi cselekvési szint részletes bemutatása, az ugyanis már régen bebizonyosodott, hogy a globális, regionális, azaz államközi fenntarthatósági politikák, lépések kevésbé hatékonyak, leginkább a nemzeti fenntartható fejlődési stratégiák említhetők sikeres politikai és jogalkotási szabályozásként, azonban a gyakorlatban a kisközösségek fenntarthatóságot elősegítő lépései értékelhetők csak igazán eredményesnek.

A kutatás módszertana dicséretesen túlmegy a jogtudományi kereteken; ahogy a szerző az előszóban is fogalmaz, „elméleti munkáról van szó, amely mögött azonban nemcsak jogtudományi, hanem amellet főként környezet-gazdaságtani és környezetpolitikai megközelítések is állnak. Egy kutatási projekt segítségével [...] kérdőíves felmérésre és interjúk felvételére is mód nyílt” (14. o.). Meggyőző és példaértékű a 68–69. oldalon részletesen ismertetett – alapvetően szélesebb spektrumú társadalomtudományi kutatási – módszertan,³ amely két fókuszcsoporthoz önkormányzati interjú tapasztalatai (73–74. o.)⁴ alapján készült kérdőívre épült (a könyv függelék-

¹ *Our Common Future. World Commission on Environment and Development* (Oxford: Oxford University Press 1987) 27.

² Magyarország fenntartható fejlődési stratégiája: 18/2013. (III. 28.) OGY határozat a Nemzeti Fenntartható Fejlődés Keretstratégiáról. Lásd még *A fenntartható fejlődés indikátorai Magyarországon, 2016* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal 2017), bit.ly/2XMvVaQ.

³ Ezt a kötet szerzője a 2.2.4. pontban a tudományközi megközelítés igényeként aposztrofálja.

⁴ Ennek lényege: a hivatal és a képviselőtestület (közgyűlés) munkatársainak/tagjainak részvételével (nagyobb településeken 7-8, kisebb településeken 2-4 helyi szakember) készültek az interjúk.

keként elérhető, 471–480. o.⁵⁾, azt a szerző által vezetett kutatócsoport az interneten keresztül tette elérhetővé, illetve a Belügyminisztérium önkormányzati hírlevelén keresztül eljuttatta valamennyi hazai települési önkormányzatnak.⁶ Ezt követően az egyes megyék és településtípusok megfelelő aránya, valamint a reprezentativitás elérése érdekében telefonos megkereséseket is végeztek a kutatók. Összességében elmondható, hogy 516 települési önkormányzat válaszait, adatait⁷ tudta felhasználni a kutatócsoport, illetve a szerző e könyvben, és ez rendkívül nagy adathalmazt jelent, még akkor is, ha ez Magyarországon az adatfelvétel és interjúzás idején működő 3177 települési önkormányzat mindössze 16%-ára terjed is ki (69. o.).⁸ A második empirikus módszertani vizsgálati forma az esettanulmányok készítése volt, amely alatt a szerző (és a kutatócsoport) egyszerre ért(ett) „módszert és műfajt, amennyiben az esettanulmány »mélyfúrás« jelent egy-egy település, illetve egy-egy jogintézmény gyakorlata kapcsán; illetve amennyiben a kutatási eredmények egy része egy-egy településről, jogintézményről szóló publikációkban jelent meg” (71. o.).⁹

Rendkívül értékes rész a kötetben az önkormányzatok környezetpolitikai és környezetjogi tevékenységi köréhez kötődő kapcsolatrendszer vertikális és horizontális dimenziójának elemzése. A vertikális kapcsolat keretében az önkormányzatoknak a közhatalmi, államszervezeti berendezkedésben betöltött szerepét és kapcsolatrendszerét vizsgálja, míg a horizontális aspektusnál a települési önkormányzatok helyi szinten betöltött szerepét, helyi hatalmi viszonyrendszerét bontja ki, így például az önkormányzatok közötti kapcsolatokat, a rendőrséggel, a helyi közösséggel (ideértve egyes társadalmi szervezeteket), a szakmai és gazdálkodó szervezetekkel való kapcsolat kerül górcső alá. Ennek a résznek a következtetései a kötet legfontosabb megállapításai (184–190. o.). Eszerint a centralizálódó erős állam eszméje nincs ellentétben a helyi közösség aktivitásának támogatásával, a széles mozgás-

A kutatás során mintegy 20 további interjú készült, többek között a környezetpolitikával, környezetjoggal foglalkozó szakemberekkel, társadalmi szervezetek képviselőivel, valamint az egyik környezetvédelmi hatóság vezetőjével és az Alapvető Jogok Biztosa Hivatalának több munkatársával.

⁵ Az itt taglalt 26 kérdés alapján kapott empirikusan adatok, válaszok szolgálnak a mű tézisének megalapozásul. E kérdéseket a „jogsabályi környezet és jogértelmezés”, a „helyi rendeletalkotás, döntéshozatali mechanizmus”, a „külső és belső kapcsolatok, önkormányzati bizottságok, szakemberek”, a „környezeti problémák és jogviták, környezeti konfliktusok kezelése”, a „beruházások, beszerzések és környezeti szempontok”, valamint a „helyi eszközök és lehetőségek” kategóriája szerint csoportosítja, ezzel is mutatta a településpolitika és a környezeti szempontú helyi kormányzás metszéspontjait.

⁶ A kötet felsorolja a korábbi, hasonló módszertanon alapuló kutatásokat is (69–70. o.).

⁷ A szerző összegzése szerint az 516 települési önkormányzat megoszlása: 295 község (57,2%), 187 város (36,2%), 15 megyeszékhely/megyei jogú város (2,9%) és 19 fővárosi kerület (3,7%).

⁸ A szerző szerint ugyanakkor a mintában a községek és a városok (valós létszámarányukhoz képest) alulreprezentáltak.

⁹ A módszer alapján több települést jelöltek ki a kutatók (Miskolc, Debrecen, Szarvas, Bogács, Somogyvámos, Tiszaújváros, Siófok, a főváros IX. kerülete, Dorog, Biharkeresztes, Hajdúböszörmény, Lakitelek), megjelenítve egyfajta reprezentatív heterogenitást a szelekció során (településtípus, régió, földrajzi adottságok, településfejlődési sajátosságok, ismert környezeti problémák). A kutatócsoport ezeken a településeken „áttekintette a helyi dokumentumokat (rendeleteket, stratégiákat, jegyzőkönyveket), és a helyszínen fókuszcsoportos interjúkat készített az önkormányzat illetékeseivel” (71. o.).

tér biztosításával, a jó kormányzás ideája ezt a két trendet képes hatékony egységbe forrasztani. A kutatás során bebizonyosodott az is, hogy az öfenntartásra törekvő, ökológiai tudatosságot célul kitűző ún. élőfalvakban élők környezettudatossága rendkívül mélyen, voltaképpen a hagyományokban gyökerezik (188. o.), ugyanakkor egyre több környezetpolitikai civil szereplő esett ki a döntéshozatalból, de már önmagában a helyi környezetpolitika alakításából is. A kötet fő általános megállapítása szerint „bonyolult környezeti, illetve az annál is jóval összetettebb fenntartható fejlődési kihívásoknak való megfelelést az önkormányzatok szemszögéből nézve a decentralizáció, az autonómia, a demokrácia és az ökológiai korlátok elvi-fogalmi keretei között látom teljesíthetőnek. [...] a jövő útja a valódi hálózatok szerepének az erősödése, az oldalirányú kapcsolatok elmélyülése lehet, nemcsak egymással, hazai és nemzetközi szövetségeken belül, civilszervezetekkel, szakemberekkel stb., hanem az államszervezeteken belül, a közigazgatási kapcsolatokban is” (189–190. o.).

Hasonlóan izgalmas rész még az interjúk, kérdőívek értékelése (328–344. o.). Eszerint a települési önkormányzatok saját környezetpolitikai eszközeit a következőképpen rangsorolják (fontossági sorrendben): rendeletalkotás, ellenőrzés, közszolgáltatások biztosítása, engedélyezés, tulajdonosi jogok gyakorlása, stratégiaalkotás és szankcionálás. Beszédés továbbá az a markáns megállapítás, hogy csupán a (kutatásban részt vevő, adatot szolgáltató) települési önkormányzatok 18%-a szerint elegendő a jelenlegi eszközrendszer a környezeti fenntarthatóság céljaira, míg 75% szerint mindez jelenleg nem elegendő, 7% pedig nem is válaszolt erre a kérdésre (332–333. o.). A szerző táblázatba foglalva mutat rá a nemleges válaszok elsődleges kiváltó okaira, amelyek döntően a forráshiánynak (56%), a szakemberhiánynak, a jogi eszközök hiányának, a központi szabályozásban rejlő okoknak és általában a pályázatok hiányának tudhatók be a válaszadók szerint (333. o.). Lényegre törő összegzést hordoz a szerző megállapítása, mely szerint „ahelyett, hogy az önkormányzatokat tettük volna még jobb gazdáivá a környezeti ügyeknek, a központi intézkedések (különösen a közszolgáltatások államosítása) még az ebben való érdekeltségüket is csökkentik, és egyre több a gazdátlan helyi érdek, érték” (341. o.).

A IV.3. szerkezeti egységben a szerző számos klímavédelmi megközelítés, cselekvési lehetőség ötletét tárgyalja, amelyek ismeretében bebizonyosodik, hogy valamenyny település kiemelt figyelmet szentel a klímaváltozás helyi közösségre gyakorolt hatásának (életkörülmények, mezőgazdaság stb.). A kutatás során készült interjúkból, esettanulmányokból megállapítható a településfejlesztés összetett folyamatában a területi önkormányzatoknak a környezetvédelem és a fenntarthatósági célkitűzések összefüggéseire való határozott figyelme, törekvése a környezettudatosság szintjének növelésére. Ezt mutatja, hogy nagy számban fogadtak el települési szinten klímavédelmi stratégiákat (ez a leggyakoribb cselekvési lehetőség), több önkormányzat ismeri a külföldi példákat, hasonló kezdeményezéseket, és határozottan kíváncsiak az alkalmazkodás (adaptáció, reziliencia) nemzetközi tapasztalatainak hazai hasznosítására is.¹⁰

¹⁰ Ezek közül kiemelhető pl. az *ICLEI – Local Governments for Sustainability* (Helyi Önkormányzatok a Fenntarthatóságért, www.iclei.org), valamint a *Covenant of Mayors for Climate and Energy* (Polgármesterek Klíma- és Energiaügyi Szövetsége, www.covenantofmayors.eu).

A kötet IV.4. pontja bemutatja a német önkormányzatok eszközeit, ami esettanulmányoknak kiváló, ahogyan az is közismert tény, hogy a szerző igen behatóan isméri a németországi szabályozást. Kétségtől erős kontraszt, hogy a magyar helyzet elemzése után ezt az egyetlen külföldi példát említi, miközben „egy gazdagabb országról van szó, de emellett az önkormányzati rendszer racionálisabb térszerkezete, a klímavédelmi célkitűzések komolyan vétele, a kulturális eltérések és az energiarendszer radikális megújítása – amelyben jelentős szerepet szánnak az önkormányzatoknak” (405. o.). A jelentős kontraszt tényén túl az, hogy lényegileg egyetlen külföldi esettanulmány szerepel, talán nem feltétlenül elégséges ahhoz, hogy a kötet nemzetközi kitekintéssel szolgáljon; igaz, a szerző célja nem is ez volt. Bizonyosan érdekes lett volna egyes szomszédos, közel azonos környezeti hatásoknak kitett, hasonló történelmi fejlődésű és gazdaságszerkezetű államok vonatkozó rendszeréről is olvasni, ahogyan az is rendkívül fontos szempont egy ilyen nemzetközi összehasonlításban, hogy az önkormányzati rendszer sajátosságait, és a feladatellátást (a központi kormányzatot és a települési önkormányzati rendszert) tekintve is nagyon hasonló modelleket lehessen összehasonlítani. Mivel ez a kérdés komplex, és megjelenik benne az önkormányzati rendszer felépítése és súlya, az eltérő környezeti adottságokból következő potenciális sérülékenység miatt gyökeresen eltérő alkalmazkodási stratégiák, valamint a helyi társadalmak (például civil szervezetek) faktorszerepe, elmondható, hogy az összehasonlítás jelentősen torzíthat, ezért félok, hogy ebben a témában vajmi csekély sikerrel kecsegtet egy mégoly körültekintő módszertannal végzett érdemi nemzetközi összehasonlítás is. Egyrészt ezt a szerző fel is ismerte, másrészt a német példa szerepeltetése tulajdonképpen ezt a nehézséget is jól szemlélteti.

Külön örömteli és üdítő a szakirodalomban, hogy a nehéz téma végén, a V.2. pontban szellemes alcímekkel (például füstölgések) összegzi megállapításait, amelyeket egyes problémacsoportok szerinti bontásban már a fentiekben is említett a recenzió.

A kötet végkicsengése talán az, és a jelen sorok írója is azt szúrta le tanulságként (amely egyben egyfajta szükségszerű optimizmusra is okot ad, minden feladatellátási nehézség dacára), hogy a fenntarthatóság megvalósítása vagy a megfelelő alkalmazkodási stratégiák megtalálása leginkább mikroszinten, azaz települési szinten lehet hatékony és sikeres, így a mindennapi emberi együttélés során az életközösségünkben, helyben tanúsított rutinjaink alkalmazásakor, ezek esetleges tudatos megváltoztatásakor érvényesíthetjük leginkább a fenntarthatóságra törekvést.

A muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény VI. fejezet (Közkönyvtári ellátás) 64.§ (1) bekezdése szerint a „települési könyvtári ellátás biztosítása a települési önkormányzatok kötelező feladata”. E recenzió szerzője csak reménykedik abban, hogy e kötetből minden települési önkormányzat könyvtárába eljut egy példány, ugyanis nemcsak a fenntarthatóság, hanem a XX–XXI. század fordulójának empirikus alapokon nyugvó, települési környezetjogi mementója is a kötet, noha elsősorban a jövőről és a jövőért szól, vagy stílszerűen ennek érdekében „füstölög”. Ahogy a szerző találoán fogalmaz előszavának végén: „múló érvényességű pillanatfelvétel egy olyan korból, amelyekben még nem látszik, hogy a társadalmi rendszerek, s bennük a helyi autonómia

struktúrái hogyan vészeli át a globalizációval, a gazdasági és környezeti válsággal [...] együtt járó, világszerte jelentkező kihívásokat” (14. o.).

Kecskés Gábor*

BODNÁR KRISZTA – FEKETE BALÁZS (SZERK.): IUSTITIA MEGHALLGAT. TANULMÁNYOK A „JOG ÉS IRODALOM” KÖRÉBŐL (BUDAPEST: MTA TK JOGTUDOMÁNYI INTÉZET 2018) 234 OLDAL

2019 első napjaiban jelent meg – elektronikus és nyomtatott formában – a *Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* alcímű sorozat legújabb kötete. A cím ezúttal *Iustitia meghallgat*, a kiadó immár – a sorozat korábbi köteteitől eltérően – az MTA TK Jogtudományi Intézete, az olvasó pedig kíváncsian várja, hogy a hagyományok követése vagy a változás jellemzi-e inkább.

Ami a hagyományokat illeti: ezúttal is a „Jog és irodalom” szimpóziumsorozat legutóbbi, 2017 őszén megrendezett alkalmán elhangzott előadások szerkesztett változatát olvashatjuk, s a szerzők között jelen vannak a korábbi kötetekben is szereplő „akadémiai” jogászok. A szerkesztők egyike, az előszót is jegyző Fekete Balázs személye szintén a folytonosságot jelzi. Ez a fajta kontinuitás a tudományos könyvkiadás mai viszonyai között önmagában is figyelemre méltó; csak remélni lehet, hogy a Jogtudományi Intézet tartós otthona maradhat a sorozatnak.

Hogy a változások közül a legfájóbbal kezdjük: a kötet már csak emlékezhet és emlékeztethet a 2018-ban elhunyt Nagy Tamásra, a hazai „jog és irodalom” kutatások egyik első és máig legnagyobb hatású képviselőjére. A többi újdonság viszont örvendetes: ezek közé tartozik elsősorban a fiatal oktatók és kutatók magasabb aránya, valamint a bölcsészettudományok művelőinek növekvő száma a szerzők közt. Nagy Tamással – ebben már most biztosak lehetünk – lezárult a magyar „jog és irodalom” első korszaka, a kezünkben tartott gyűjtemény ugyanakkor bizakodásra ad okot, hogy ezt az elsőt további korszakok is követik majd.

Formai szempontból is feltűnő változás az anyag tematikus blokkokra tagolása. Ezek címe javarészt a tárgyalt korszakra utal, történetként nevezve meg anyagát (ókori, XIX., XX. századi és közelmúltbeli történetek), ami összecseng a kötet címével (*Iustitia* ezek szerint történeteket hallgat meg), egy további fejezet írásait viszont nem a korszakszempontra terelte egybe, hanem, ahogy a fejezetcím mondja, ezek „megértéstörténetek”. A tematikus blokkokba rendezett tanulmányokon túl szerepel a kötetben még egy nyitó és egy záró – elő-, illetve utótörténetnek nevezett – szöveg. Maga a tagolás persze a szerkesztői szerencsén is múlhat. Érdekes – és örömteli – azonban, hogy az egyes fejezetek írásai közt szinte kivétel nélkül szorosabb

* Tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, 9026 Győr, Áldozat u. 12. E-mail: kecskes.gabor@tk.mta.hu.

kohézió is érezhető, amihez az is hozzájárul, hogy a szövegek túlnyomó többségét világos szempontok következetes érvényesítése jellemzi.

Tompa Andrea nyitó írása (*Hősök az irodalomban: törvények között és fölött*) nem időbeli, hanem logikai „előtörténet”, hiszen az irodalmi mű keletkezését, különösen a törvények, a jogrend „helykeresését” vizsgálja kettős – szerzői és irodalomtudósi – perspektívából, nem feledkezve meg a „ma hőse”, „a mindennapi ember” joghoz való viszonyáról. Innen nézve látszik különösen fontosnak az a meglátása, hogy „[a] regény műfajánál fogva mégiscsak egyfajta rendteremtés, a káoszban való eligazodás, vagy inkább az olvasó gyengéd eligazítása, néhány útjelző leszúrása [...] Az olvasó a megnyíló világokból annyit fog látni, amennyit a hős, ugyanakkor – és itt a szerzői feladat – felvillan az, hogy van valamiféle nagyobb rendszer. Ez volna a regény” (15. o.). Ez – tehetjük hozzá – a regényen kívüli műfajokra nézve, és nem csupán az alkotó, hanem a „jog és irodalom” kutatója számára is megszívlelendő program. Nagy öröm látni, hogy a kötet szerzői többnyire sikerrel is valósítják meg.

A keresett, fölmutatott, elemzett, bírált rendszerek persze szövegenként különböznek. Jó példa erre az első „történeti” egység, az antik szövegekkel foglalkozó rész két írása. Busa Réka az I. század szatíráinak párkapcsolatokra vonatkozó szövegegyeleteit vizsgálja és veti össze az augustusi családpolitika jogforrásaival. A kirajzolódó kép szerencsére jóval gazdagabb, mint amelyet a címben feltett kérdés – *Ismerték-e a római költők a jogot?* – ígér. Busa Réka ugyanis meggyőzően rekonstruálja azt a Roger Cover-i értelemben vett nomoszt, amelynek részei nemcsak a jogi szövegek, hanem a közönség elbeszélései is, amelyeket többek között a szatírák is tükröznek. Nemes Szilvia ennél szűkebb rendszert, a *Satyricon* tulajdonjogi allúzióit veszi szemügyre egy jelenet kapcsán, s azt mutatja be, hogyan működik az ironikus jelentésképződés Petronius munkájában. A címbeli *Quid faciant leges, ubi sola pecunia regnat* kérdése jelzi ugyanakkor, hogy a karikatúra nem záródik a szövegbe, hanem a szatíra legjobb hagyományaihoz hűen kitekint a társadalomra, és kikacsint az olvasóra is.

A XIX. századi szövegekkel foglalkozó írások, Bojti Zsolt és Talabos Dávidné Lukács Nikolett tanulmányai szintén kétféle megközelítést érvényesítenek. Az előbbi Oscar Wilde és Edward Prime-Stevenson írásaira, illetve – Wilde esetében – azok fogadtatására fókuszál. Fő állítása, hogy a homoszexualitás meghatározása, fogalmi megragadása a XIX. század második felében komoly kihívás elé állította mind a jogalkotást és -alkalmazást, mind az orvostudományt. A jog esetében nem látunk komoly törekvést a korszakban új terminusok kidolgozására a „megnevezhetetlen bűnöket” illetően, az orvoslás területén született szakmunkák pedig szinte hozzáférhetetlenek voltak a nagyközönség, így az irodalmárok számára. Ezzel magyarázható, hogy „[a] kor homoszexuálisai [...] az irodalmi diskurzus segítségével próbálták értelmezni és legitimálni vágyaikat” (49. o.). Bojti Zsolt Wilde példáján meggyőzően mutatja be, hogy az így létrejött irodalmi szövegeket a jog sem pozitíve, sem negatíve nem fogadta be, más szerzők – így Prime-Stevenson – pedig nem is törekedtek erre, hanem egy független megértési kódot igyekeztek kidolgozni az irodalom eszközeivel. Talabos Dávidné Lukács Nikolett egyetlen szerzőre, Charles Dickensre összpontosító írása elsősorban azt a képet igyekszik rekonstruálni, amelyet a szerző a korabeli igazságszolgáltatásról fest műveiben. Fontos meglátása, hogy Dickens

íróként igyekezett megszólaltatni azokat a hangokat, amelyeket a korabeli jog nem hallott meg, vagy éppen elnémitott. Nem világos ugyanakkor, miből vonja le azt a következtetését, hogy Dickens műveivel „rendkívül jelentős hatást gyakorolt nem csupán a köztudatra, hanem az akkor hatályos jog megváltozására is” (74. o.).

A XX. századi történeteknek szentelt rész négy fejezete a század első felében megjelent világirodalmi művekkel foglalkozik. Filó Mihály Kafka-elemzése az *Ítélet* (*Das Urteil*) című novella pszichoanalitikus értelmezését, sőt értelmezéseit kínálja az olvasónak. A szó legszorosabb értelmében vett interdiszciplináris tanulmány módszerrel megalapozása és következtetései egyaránt meggyőzőek (azzal együtt, hogy a „Pszichoanalízis és büntetőjog” című harmadik alfejezet a gondolatmenet szempontjából sokkal inkább látszik kitérőnek, mint az „exkurzusként” jelölt, szexuálpszichológiai ihletésű értelmezést vázoló ötödik), megközelítése remélhetőleg nemcsak elismerésre, de követőkre is talál az olvasók körében. Hasonló olvasási stratégiával, mégis részben más irányba indul Camus fordítójának, Kiss Kornéliának a dolgozata, *Az idegen* című regényét vizsgálva (*L'étranger*, Gyergyai Albert fordításában *Közöny* címmel jelent meg). A Filó Mihályénál lineárisabb, a mű szövegén túl csupán Camus-nek a jogalkalmazás iránti érdeklődését részletező, bár a keletkezés körülményeire is kitérő gondolatmenet – végső soron hasonló következtetésre jutva – a jog mint normarendszer idegenségére, egyszersmind megkerülhetlenségére mutat rá. Valamivel korábbi szerző, H. P. Lovecraft két novellájával foglalkozik Molnár András tanulmánya, érzékeny elemzést nyújtva a jogi-morális értelemadásnak – pontosabban az értelemadás kudarcának – a természetfölötti, józan ésszel föl nem fogható események kontextusában. A tulajdonképpeni interpretáción kívül igen értékesek Molnár Andrásnak a jog lovecrafti ábrázolásmódját és általában a realizmus és fikció kérdéséről megírt tanulmányai, amelyek a témaválasztáson túl is termékenyítőek lehetnek a hazai „jog és irodalom” diskurzus számára. Szintén izgalmas vállalkozás Pödör Leáé, aki az *Öt kismalac* (*Five Little Pigs*; az első, amerikai kiadásban: *Murder in Retrospect*) című Agatha Christie-regényből kiindulva néz szembe az ítélkezésemélet egyik alapproblémájával, a ténymegállapítással, a felejtés és az emlékezés kérdéséről állítva előtérbe. A kérdés, ti. hogy alkalmasak lennének-e a főszereplő detektív, Hercule Poirot által föltárt bizonyítékok az újratárgyalás megalapozására, önmagában kissé naivan hangzik, ráadásul a „jog és irodalom” talán legkevésbé izgalmas – noha didaktikailag kiaknázható – megközelítésével rokoníthatná a tanulmányt. A szöveg azonban jóval többet ad ennél: a ténymegállapításon keresztül a „nehéz eset” problémáját igényesen összegezve állítja szembe a jogi és az irodalmi eszköztárat, majd kiemeli a kontraszt ellenére is meglévő párhuzamot: a végső soron erkölcsi megnyugvást eredményező ítéletalkotás igényét.

A „közelmúlt történeteiben” a múlt nem kizárólag időben van közelebb az olvasóhoz, hanem részint térben – ebben a részben három magyar irodalmi tárgyú tanulmánnyal találkozunk –, részint pedig gyakorlatilag, hiszen mindháromban a földidézés, a szembesülés példáit mutatják be a szerzők. Izsák-Somogyi Katalin a tanúságtétel problémáit vizsgálja a magyar holokausztirodalomban, egyrészt példákon keresztül, másrészt néhány elméleti kérdést is kiemelve. Jóllehet a jog kérdéseit a dolgozat nem exponálja, a záró kitekintésben jelzett szempontok valóban jelentősek a jogfilozófia

szempontjából – közelebbi vizsgálatuk logikus folytatása lehet a fejezetben olvasottaknak. Matyasovszky-Németh Márton egyetlen példán, Bertók László *Priusz* című önéletrajzi írásán keresztül vázolja a „jogi történetmesélés” lehetőségeit. A kötetből talán ez a tanulmány áll a legközelebb ahhoz a szemlélethez, amely Nagy Tamásnak a korábbi konferenciakötetekben megjelent írásait jellemzi. Hajnóczyhoz hasonlóan Bertók – és az államhatalom – szövegei csakugyan jó lehetőséget nyújtanak a *narrative jurisprudence* típusú elemzésre, ráadásul sajátosan magyar kontextusba helyezik ezt a gyakorlatot. Ezért látszik megszívlelendőnek Matyasovszky-Németh Márton záró javaslata, melyben a *narrative jurisprudence* szempontjait ajánlja a XX. századi magyar történelem, a diktatúrák sorozata élményeit földolgozó szövegek tanulmányozásához. Kevésbé közeli, de korántsem irreleváns a múlt Schweitzer Gábor írásában, aki Fejes Endre 1962-ben megjelent, jelentős visszhangot kiváltó regényét, a *Rozsdatemetőt*, valamint a mű korabeli és későbbi kritikai fogadtatását vizsgálja. Fő állítása, hogy – szemben a kritikákat és elemzéseket többé-kevésbé egyöntetűen jellemző fölfogással – a regény középpontjában álló bűncselekmény végső soron nem emberölés, hanem halált okozó súlyos testi sértés. Hogy ez nem öncélú jogászai szórshasogatás, hanem a jog az irodalomban megközelítés különösen érdekes példája, abból válik világossá, hogy Schweitzer rámutat: a dogmatikai elemzés eredménye radikálisan új szempontot kínál a mű értelmezése szempontjából. Ha ugyanis nincs szó az áldozat halálára irányuló szándékról, akkor a regényben véghezvitt nyomozás, „a Hábeter család történetének megismerése [n]em szolgáltat magyarázatot a bűncselekmény indítékaira” (160. o.) – akkor újra kell olvasnunk az irodalmi szöveget, hogy a jogi meglátás nyomán újfogalmazzuk a kérdéseket, amelyekre választ várunk.

Az utolsó nagyobb rész („Megértéstörténetek”) két szempontból is a közelmúltról szóló történetek vizsgálatát folytatja. Egyrészt itt is magyar nyelvű szövegek állnak a középpontban, másrészt a háromból két esetben kortárs jelenségekről esik szó. Az első itt szereplő írásban Balogh Gergő a szerzőség fogalmának hazai eszmetörténetét mutatja be. Kiindulópontja, hogy a szerzőkonceptió (vagy koncepciók) funkciója és konstitúciója elválasztható egymástól: az előbbi univerzálisnak mondható, az utóbbi viszont szükségszerűen különbözik az egyes kulturális közösségekben. Ennek nyomán tekinti át a szerző fogalmának elemeit és ezek alakulását a XIX–XX. századi magyar irodalmi és jogi diskurzusban, rendkívül érzékeny elemzésével további kutatásokhoz is támpontot adva. A második szöveg, Falusi Márton munkája, ugyancsak történeti szempontúnak mondható, amennyiben a kanonizáció normatív aspektusait vizsgálja a legújabb kori magyar irodalomtörténet-írásban. A *text of the law* helyett a *law of the text* kerül előtérbe tehát, a szerző pedig meggyőzően és a „nomosz” működésére nézve is tanulságosan mutatja ki, hogy „[a] posztmodern dekonstrukció irodalomtörténet-írója *nem tud megszabadulni* a nemzeti narratíváktól mint referenciamezőktől, az irodalom közösségi létmódját tételezők viszont nem tudják leküzdeni a nemzeti narratívák sokféleségét” (201. o., kiemelés az eredetiben). Hasonló, bár az egyént is jellemző hasadásról ad számot H. Szilágyi István írása, amelyben egy négyéves jogtudatkutatás anyagából vett példát elemez, a kaffkai „abszurd” kategóriáját is fölhasználva. A kutatásban szereplők egyes szám első személyű történeteikben a kaffkai hősökhöz hasonlóan ragaszkodnak a lépten-nyo-

mon megszegett szabályokhoz, világos példáit szolgáltatva a korábbi kutatás által is leírt „hipokrita parazitizmusnak”. Az „alávetés szabadsága” – mutat rá ugyanakkor H. Szilágyi István – Kafkánál fikcióként jelenik meg, az interjúkon elhangzott történetekben viszont valóságként. Ha ezt a látelleletet a jogtudatkutatókkal együtt reprezentatívnak tekintjük, a tanulság elkeserítő – ezt a záró, a reménykedés kötelességének eleget tevő Bibó-idézet is inkább hangsúlyozza, mint ellentételezi.

A kötetet záró, egyben külön részt alkotó „utótörténet” Fekete Balázs beszámolója az általa tartott „jog és irodalom” kurzus tanulságairól, mind magára a tantárgyra, mind az irányzatnak az oktatásban betöltött szerepére nézve. A kettőt egybefogva a tanulságok úgy összegezhetők, hogy a jogi és etikai problémák irodalmi műveken keresztül történő megközelítése egyrészt fölszabadítólag hat a (leendő) jogászok gondolkodására, másrészt elősegíti a reflexió elmélyítését. Az írás reménytelen tónusával egyszerre kontrasztja H. Szilágyi István magyar jogi kultúráról adott helyzetképének, és igyekszik utat mutatni az ott leírt helyzet meghaladásához, legalább a jogászképzés terén.

Az utóbbival kapcsolatban annyit bizonyosan elmondhatunk, hogy példamutatásban ezúttal és innentől nincs hiány. A kötet tanulmányai nem pusztán dokumentumai a „termelés” folytonosságának, bár – mint már említettem – ez sem volna kevés. A gyűjteményben szereplő írások legtöbbje előrelépést jelent a „jog és irodalom” kutatási irány hazai művelése szempontjából, részben a módszertani megalapozás erősítésével (és termékeny alkalmazásával), részben a vizsgálódás tematikus határainak tágításával. Ez utóbbi mutatkozik meg a magyar irodalom új szempontokra és új művekre kiterjedő vizsgálatában – s ez önmagában is igazolhatja az irányzat hazai létjogosultságát –, de a kánonból már ki- vagy még be sem került szövegek (újra)felfedezésében is. Ha valóban lesz(nek) további korszaka(i) a magyar „jog és irodalom” kutatásoknak, akkor sikerüket azon lehet majd lemérni utólag, hogy tudtak-e még előrébb jutni ezeken a területeken.

Könczöl Miklós*

SZENTE ZOLTÁN: A PARLAMENTEK TÖRTÉNETE. A KORAI RENDI GYŰLÉSEK KIALAKULÁSÁTÓL A MODERN NÉPKÉPVISELETI TÖRVÉNYHOZÁSOKIG (BUDAPEST, ORSZÁGHÁZ KÖNYVKIADÓ 2018) 662 OLDAL

Az elmúlt hónapokban két könyvismertetés is megjelent Sente Zoltán enciklopédikus alapossággal megírt, 662 oldalas parlamenttörténeti monográfiájáról, egy további pedig hamarosan napvilágot lát.¹ Mindhárom jogtörténész tollából született, így –

* Tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30. E-mail: *konczol.miklos@jak.ppke.hu*.

¹ MEZEY Barna: „Recenzió Sente Zoltán: A parlamentek története című könyvéről” *Parlament Szemle* 2018/2, 189–193; SCHWEITZER Gábor: „Sente Zoltán: A parlamentek története. A korai rendi gyűlések kialakulásától a modern népképviseleti törvényhozásig” *Közjogi Szemle* 2018/4, 89–90. és STIPTA István a *Jogtörténeti Szemle*ben (megjelenés előtt).

bár nehéz újat hozzátenni az elismert kollégáktól származó méltatásokhoz – ezúttal alkotmányjogász és parlamentkutatói szemszögből igyekszem kiemelni a mű érdemeit.

A több évtized kutatómunkáját összegző kötetet alighanem az egyik *opus magnum*ként tartja majd számon a szakma és az utókor a szerző gazdag oeuvre-jében. Nem ez lesz az első: a szerző Mezey Barnával közösen már szisztematikusan, tankönyvszerűen feldolgozta az európai alkotmány- és parlamentarizmustörténetet 1945-ig, majd önálló monográfiaként az azt követő időszakot is. Most mintha az előzményeket írta volna meg: a parlamentek történetét, ahogyan az alcím szól: a korai rendi gyűlések kialakulásától a modern népképviselési törvényhozásokig.

A könyv nemcsak aprólékosan kidolgozott, részletgazdag, hanem nagyívű és – térben és időben egyaránt – szédítő távlatot fog át: közel ezer éven és öt kontinensen vezet keresztül az olvasót. A világtörténelem egy részének új olvasatát adja, egy sajátos szemszögből, a parlamentek fejlődésén keresztül. A (művelt) olvasó számára az eseménysor nem ismeretlen, mégis az újdonság erejével hat: a jól ismert történelmi események (az angol polgári forradalom, az 1848-as magyarországi történetések stb.) helyszíne ugyanis gyakran a parlament volt, így a parlamentek történetén keresztül az egész történelem elevenedik meg, és nyer új kontextust. Így találkozzunk újra a reformáció, a nagy háborúk és forradalmak máshonnan már ismerős eseményeivel. A könyv így egy új, sajátos olvasatú történelemkönyvnek is tekinthető – intézménytörténetbe ágyazott világtörténelem.

A munka a szükséges bevezetéseket, történeti előzmények felvázolását követően négy fő részre tagolódik. Komoly módszertani tudatosságra utal, hogy a szerző még ezeket megelőzően a metodológia részletes bemutatására (kitérve itt a kategorizáció, a periodizáció, a terminológia kérdéseire) és a maga által kitűzött feladat rendszertani bemutatására mintegy húsz oldalt szán (18–38. o.). Egyenesen szembenéz azzal a kérdéssel, hogy egyáltalán van-e értelme egy ilyen munkának, össze lehet-e hasonlítani parlamenteket, vagy mindegyik a saját országának zárványa csupán, közös gyökerek nélkül.

A válasz a könyv alapján egyértelmű igen: az összehasonlító parlamenttörténet megáll a maga lábán. A szerző erre vonatkozó bizonyítása többek között a hasonló történelmi helyzet adta tendenciákon, összefüggéseken alapul. Ilyen ismétlődő elem például a háborúk szerepe a parlamentek életében, hiszen az uralkodó az „újoncmegajánlás” során rászorult a parlamentek segítségére. Ehhez hasonlóan a társadalmi tagozódás törésvonalai és fejlődése kimutatható több ország parlamenti összetételében. A kötetben párhuzamos parlamenti életutak rajzolódnak ki, valamint az, hogy a parlamentek az egyes országok hasonló történelmi helyzete miatt szükségképpen hasonló úton fejlődtek. Mindez azonban nem jelent merev sablont, a különbségek is kellő érzékenységgel terítékre kerülnek.

Az első történeti rész a korai rendi gyűlések kialakulásáról szól, nagyjából a XII–XV. századot átfogva, bemutatva a rendiség és a képviselés, valamint a törvényhozó funkció kialakulását és leválását az uralkodói tanácsokról. A következő rész a rendi képviselés fejlődését mutatja be a XV–XVI. században, feltárva az uralkodó és a parlamentek első erőpróbat, valamint az uralkodói hatalom mértékének és a parlament hatalmának fordított arányosságát. Ezt követően a szerző a rendi gyűlé-

sek alkonyának, hanyatlásának XVII–XVIII. századi időszakát tárgyalja, leírva az abszolutizmus kialakulásának okait és következményeit. Szembeötlő, hogy a protestantizmus és a vallásháborúk okozta válságból egyedül Angliában került ki a parlament győztesen, máshol általában az uralkodói hatalom megerősödésével találkozunk. Végül a legterjedelmesebb – és a recenziós szubjektív véleménye szerint a legérdekesebb – részben a rendi gyűlésektől a népképviselői parlamentig terjedő fejlődési ívet ismerhetjük meg. Ez a XIX-től a XX. századig tartó fejlődést írja le, olyan eseménysort, amelynek szele a máig ér, hiszen ekkor lettek nagyjából olyanok a parlamentek, amilyenek ma ismerjük őket.

A gondolatmenet lényege annak bemutatása, hogy – legalábbis a szerencsés történelmi fejlődésű országokban – hogyan került a parlament a hatalom perifériájáról annak középpontjába. A könyv vállalt feladata megáll a XIX. századnál, a parlamentek győzelménél. Érdeemes eljátszani a gondolattal, hogy mit tudnánk meg a történet folytatásából. Vajon folytatódott-e ez a dicsőséges időszak a XX. és a XXI. században, vagy inkább a parlamentarizmus válságjelenségeiről lehetne beszámolni?

A négy fő fejezet azonos felépítésű, földrajzilag kiegyenlített (még a területi és tartományi parlamentekre is kitér). Mindegyik végigköveti az Ibériai-félsziget, a Brit-szigetek, Franciaország, Itália, a német területek, Németalföld, Észak-Európa, Lengyelország sorsát, az utolsó fejezet pedig kiterjeszti a vizsgálódást az Amerikai Egyesült Államokra és más Európán kívüli államokra (például Japán, Kína, Ausztrália). Helyet kapott a műben a magyar és az erdélyi parlamentarizmus fejlődésének feldolgozása. Helyeselhető módon nem a „külföldi” anyagtól elkülönítve, hanem az őt megillető (nem is méltatlan) helyen, a többi régióval azonos terjedelemben. Komoly hozzáadott értéke a kötetnek a magyar parlament történet európai kontextusba ágyazott bemutatása, amely szakít a magyar és az egyetemes jogtörténet különböző másodlagos (intézményi, tudománypolitikai) okokból történő, egyébként nehezen indokolható elkülönítésével.

Az egyes országtanulmányok belső szerkezete is jól átgondolt rendszert követ, így adva követhető tagolást, ritmust a többszólamú tárgyalásnak. A történelmi vonatkozások után rendre kitér a parlamentek működési- és eljárásrendjére (házzsabályok, törvényalkotási eljárás, szavazások), összetételére (két-, három- vagy négykamarás szerkezet), tagjainak jogállására (kötött vagy szabad mandátum, mentelmi jog). A legtöbb teret a parlamentek hatásköreinek, a hatalmi rendszerben betöltött szerepének leírása, változásaik megjelenítése kapja. A parlamentek szervezetét, működését, szokásait, vagyis sajátos mikrovilágát bemutató képek eleinte halványak, majd a XIX. század felé közelítve egyre kontúrosabbak. Érthető ez, hiszen a források is csak az utóbbi századokban számolnak be erről, azelőtt inkább a parlamentek külső viszonyait, az uralkodóval való kapcsolatukat tárgyalják. Példaként említem, hogy nem tudjuk ma sem, pontosan hogyan, milyen lépések során jöttek létre a középkorban a törvények, legfeljebb azt, hogy miért és mikor. A rendi gyűlések, parlamentek belső világába kevés szakmunka enged bepillantást, e téren Szenté Zoltán műve, amely a lehető legtöbbet feldolgoz az ebbéli tudásból, üdítő kivétel.

A szerző a tudományos életben nem megszokott kísérletező kedvről tesz tanúbizonyságot, amikor újra és újra a publicisztikai stílus olvasmányosságá felé viszi el a

szöveget. Sokszor azonban inkább az óvatossága érzékelhető, mint a mesélőkedve, amellyel a témának igyekszik megnyerni az (akár kívülálló) olvasót. Pedig a kísérlet sikeres: kevés olyan tudományos munka születik – legalábbis magyar nyelven –, amely olvasmányos, és akár a szakterületen csupán alaptudással rendelkezők számára is érthető, mi több, élvezhető. Sente Zoltán könyve nemcsak információkat, hanem tudást, nemcsak olvasnivalót, hanem élményt is ad: megmutat az olvasónak olyan összefüggéseket, amelyek az egyes történelmi események mögött húzódnak meg. E legnemesebb értelemben vett ismeretterjesztés révén érthetővé válik az az izgalmas fejlődési út, amely a rendi parlamentek lárvaállapotától az abszolút monarchiák begubózásának látszólag haszontalan kitérője után elvezet a kifejlett lepkéig, azaz a valódi népképviselői parlamentekig. Érthetővé válik a parlamentarizmus nagy kopernikuszi fordulata, amikor már nem a parlament forog az uralkodó körül, hanem az uralkodó által esetleg kinevezett, de semmiképpen nem neki felelős kormány a parlament körül. A szerző látványosan bizonyítja azt is, hogy ahol korábban a rendi képviselet nem alakult ki, ott később a népképviselői parlament sem tudott megerősödni. Kivételt talán csak az Egyesült Államok jelent, amelynek kongresszusa minden előzmény (ideértve a rendi szerveződést is) nélkül jött létre.

Az ismeretterjesztő stílus formanyelvéhez tartoznak a főszövegen túli, saját, újság-cikkyszerű címmel ellátott „keretes írások” is (bár nem keretben helyezték el őket). Ezeket a kutatás során a fő téma mellett, olykor talán véletlenül talált és felszínre kerülő gyöngyszemeket a szerző tudatosan különíti el a főszövegtől. Ez a törekvés szintén nem megszokott a tudományos munkákban, de jót tett a szövegnek: a kifejtést üdítően törlik meg e kisesszék, amelyek egyszerű nyelvükkel közelebb hozzák az olvasottakat, példákkal támasztják alá a leírtakat (csak néhol érezhető egy-két kisiklás egy tudományos munkába nem illő, túlzottan köznyelvi fordulattal). Kár lett volna ezeket lábjegyzetekbe sűríteni vagy a főszövegbe ágyazott tömörítéssel elintézni. Ezek a kiegészítések bizonyítják, hogy a parlament igen izgalmas téma, és bárki megértheti a történetüket, aki érdeklődik irántuk, hiszen a modern demokrácia korában, így vagy úgy, ma már mindenki kapcsolatban van velük. A téma így többszörösen is demokratikus, tárgya, valamint megközelítésmódja által egyaránt. Említést érdemelnek továbbá a kötetet illusztráló fekete-fehér képek, amelyek néhol az eredetit csak megközelítő minőségük ellenére gazdagítják a tartalmat.

A mű legnagyobb értékei mégis inkább a könyv esszenciáját adó összefoglaló fejezetekben található, amelyek értékelik, keretbe helyezik a megelőző fejezetben leírtakat. Ezek nem öncélú összefoglalások a műfaji elvárások szerint, hanem önálló, kerek esszék. Néha az az olvasó érzése, hogy nem is a történeti fejezetekről utólag készült, azoknak alárendelt összefoglalásokkal van dolga, hanem az összefoglalás adja a gondolatmenet vezérfonalát, amelyet az adott fejezet előkészített. E tanulmányokban világít rá a szerző a párhuzamos vagy éppen ellentétes tendenciákra (például a törvényalkotási eljárások alakulása, 132. o.), ezáltal még plasztikusabbak a korábban olvasott országtanulmányok is.

Sente Zoltán könyve összefoglalja azt a meglévő tudást, amely a parlamentek történetéről ma rendelkezésre áll. Nem célja korábbi tézisek cáfolatával új elméleteket kreálni, paradigmákat dönteni, de jó arányérzékkel szintetizálja a szinte elkép-

zelhetetlenül nagy forrásanyagból a releváns, egyetlen kötet keretei között bemutatható tudásmennyiséget. Bár gondolatai nem eredetiek (szűk értelemben véve), mégis igen eredeti mű született: nem tudni ilyen munkáról magyar nyelven, de valószínűleg más nyelven sem, a világnyelveken biztosan nem. Az Oxford kézikönyvek (Oxford Handbooks) sorozat jut a recenzens eszébe, amelyek célja, hogy rögzítsék, mit tudunk egy adott pillanatban egy-egy területről. Kiválóan illene ebbe a sorozatba Szenté Zoltán könyve, és reméljük, angol nyelven is megjelenik majd, hogy a világ tudományos közössége is részesüljön ebben az élményben.

Addig is büszkék lehetünk arra, hogy egy magyar tudós magyar nyelven összegezte, amit a világ parlamentjeinek fejlődéstörténetéről tudni érdemes. Szenté Zoltán műfajteremtő könyvet, alpművet írt. Reméljük, a tudományos közvélemény mellett az érdeklődő nagyközönség is felfedezi magának, nyilvánvaló és rejtett értékeit egyaránt.

Szabó Zsolt*

* Egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1042 Budapest, Viola utca 2–4.; tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közzolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, 1083 Budapest, Üllői út 82. E-mail: szabo.zsolt@kre.hu; szabo.zsolt@uni-nke.hu.

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány szerkesztősége örömmel fogadja a szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közlését, de a szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben a kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az ajtrec@tk.mta.hu címen jelezheti.

CSAPÓ Zsuzsanna (szerk.): *Jubileumi tanulmánykötet az 1966. évi emberi jogi egyezségokmányok elfogadásának 50. évfordulójára* (Budapest: Dialóg Campus – Wolters Kluwer 2019) 270 oldal

H. SZILÁGYI István – KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról? Szociálpszichológiai kutatás 2018* (Budapest: HVG-ORAC 2019) 256 oldal

KARÁCSONY András: *Döntés és hagyomány* (Budapest: Századvég 2019) 189 oldal

KOLTAY András: *Az új média és a szólásszabadság. A nyilvánosság alkotmányos alapjainak újragondolása* (Budapest: Wolters Kluwer 2019) 325 oldal

SIPOS Ferenc: *Munkával kapcsolatos szankciók a magyar büntetőjogban* (Budapest: HVG-ORAC 2019) 375 oldal

SZENTGÁLI-TÓTH Boldizsár: *Hogyan tovább, kétharmad? A minősített többségű törvényalkotás múltja, jelene, jövője Magyarországon* (Budapest: ELTE Eötvös 2019) 239 oldal

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelentető orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A szerkesztőség a kézirat befogadásáról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruházza a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív (40.000 leütés), maximum két szerzői ív (80.000 leütés), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 leütés), maximum egy szerzői ív (40.000 leütés). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 leütés terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az eredményekre és a hiányosságokra egyaránt rámutatva – értékelik a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (például „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (például szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajttan@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az *Állam- és Jogtudomány* betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a XX. század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner Nyomda a tizes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „Ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papíros síkján.” (KNER Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft

Évi előfizetési díj: 3800 Ft